

OSMANLI MEKTEB-İ TIBBİYESİ'NDE BİR ERMENİ HOCANIN KALEMİNDEN FRANSIZCA ARAP TIBBI TARİHİ

History Of Arabic Medicine Written In French By An Armenian Professor In Ottoman Mekteb-i
Tibbiye

Emre Karacaoğlu¹

¹Uzm. Dr, Bilim Tarihi Doktora Öğrencisi, Şanlıurfa Adli Tıp Kurumu

ÖZ

Şu anki bilgilerimize göre ülkemizde tıp tarihi ile ilgili müstakil eserlerin ilk kez XIX. yüzyılın ortalarında kaleme alındığı bilinmektedir. Bu yazıda, bunlar içerisinde mühim bir yeri olmakla birlikte üzerinde çok fazla durulmamış bir eser olan ve Fransızca olarak yazılmış *Aperçu Historique Sur la Médecine Arabe* ([Arap Tıbbi Üzerine Kısa Bir Tarihî Değerlendirme] İstanbul 1876) adlı çalışmanın tanıtılması amaçlanmıştır. Böylece kitabın muhtevası, kaynakları ve yazarına dair inceleme yapılmıştır. Ayrıca eserin sahibi olan Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne deontoloji hocası Dr. Nurican Efendi'nin (1828-1898) hayatı ve diğer eserleri ile ilgili bilgileri bir araya getirilerek takdim edilmiştir.

Bu çalışmada Dr. Nurican Efendi'nin kitabının araştırmacının kişisel koleksiyonunda yer alan nüshası kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, Tıp Tarihi, Dr. Nurican Efendi, Dr. Joseph (Hovsep) Nouridjan, Arap Tıbbi Tarihi, Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne

ABSTRACT

According to recent information, it has been known that first detached books on history of medicine were written in the middle of 19th century in our country. In this article, it was aimed to present a French one, *Aperçu Historique Sur la Médecine Arabe* ([Historical Outline on Arabic Medicine] İstanbul 1876) which has an importance, however it was not put emphasis on before. Therefore, sources, contains and author of book were elaborated. In addition, life and other works of the author Dr. Nurican Effendi (1828-1898) who was a professor of deontology in Mekteb-i Tibbiye-i Sahane were presented.

This study is based on Dr. Nurican's book from the researcher's personel collection.

Keywords: History of Science, History of Medicine, Dr. Nurican Effendi, Dr. Joseph (Hovsep) Nouridjan, History of Arabic Medicine, Mekteb-i Tibbiye-i Sahane

GİRİŞ

Günümüze değin yapılan araştırmalar ülkemizde -müstakil tıp tarihi eserleri dikkate alındığında- tıp tarihçiliğinin tarihini günümüzden çok önceye götürememektedir. İlk müstakil tıp tarihi kürsülerinin kuruluşundan çok da uzak olmayan tarihlerde, XIX. yüzyıl ortalarında tezahür eden telif ya da tercüme tıp tarihi eserlerinin ilk örnekleri nispeten küçük hacimli ve genel bilgileri derleyici bir mahiyet arz etmektedir.ⁱ Hatta bunlardan bir kısmı bir konuda yazılmış hacimli bir kitaba konunun tarihçesini özetleyen genel bir giriş niteliğindedir.ⁱⁱ

Bu yazıda, muhtevası, müellifi ve eserin dili bakımından diğerlerinden ayrılan Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne hocalarından Dr. Nurican Efendi'nin Fransızca kaleme aldığı Arap Tıbbi konulu muhtasar eserinin tanıtılması amaçlanmıştır. Bu eserin, ülkemizde basılmış tıp tarihi konulu kitaplar arasında önemli bir yeri vardır. Öncelikle, basılı ilk tıp tarihi kitabımızdan 6 yıl sonra, erken bir dönemde basılmıştır. Bir diğer husus ise, Mekteb-i Tibbiye'de deontoloji dersleri veren Dr. Nurican Efendi'nin, kitabında "kişinin kendinden önceki meslektaşları hakkında onların müstahak oldukları değeri kavrayabilmesinin önemi" üzerinde durmasından yola çıkarak, deontolojiyle birlikte derslerinde –en azından yeri geldikçe- tıp tarihi bahisleri açtığını düşünebiliriz. Üstelik, kendisinin deontoloji kitabını yayımlamasından daha önce bu tıp tarihi kitabını yayımlaması bu savı güçlendirmektedir. Buradan hareketle, -henüz kesin bir yargıya varmak mümkün değilse de- Dr. Nurican'ın tıp tarihi kitabını öğrencilerine okuttuğu ve kitabının belki de ülkemizde ilk tıp tarihi ders kitabı olduğu düşünülebilir.

Lokman Hekim Dergisi, 2016; 6(3):150-158

Geliş Tarihi-Received: 13.05.2016; Kabul Tarihi-Accepted: 08.08.2016

İletişim-Correspondence Author: Emre Karacaoğlu, Adalet Bakanlığı, Şanlıurfa Adli Tıp Kurumu– Ministry of Justice, Forensic Medicine Institute, Şanlıurfa–Türkiye.

karacaogluemre@yahoo.com

Yazıda ayrıca Dr. Nurican Efendi'nin hayatı ve faaliyetlerine dair elde edilen bilgiler derlenmiştir.

Dr. Nurican Efendi (Hovsep ya da Joseph Nouridjan) (1828-1898)

Dr. Hovsep Nurican ya da Fransızca telif ettiği eserlerindeki şekliyle Dr. Joseph Nouridjanⁱⁱⁱ, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yetişmiş ve eser telif etmiş Ermeni doktorlardandır. Dr. Nurican'ın hayatı ve ailesi hakkında çok fazla ayrıntılı bilgi bulunmadığı ve kaynaklardaki bilgilerin genel hatlarıyla birbirini tekrarladığı görülmektedir.

Hayatı ve Faaliyetleri

İstanbul'da 1828 yılında doğan Dr. Nurican, ilköğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra, 13 yaşında iken Viyana Mikhitarist Rahipler Topluluğu Manastırı'na^{iv} girmiş ve burada yaklaşık 10 yıl boyunca din ağırlıklı eğitim hayatını takiben İstanbul'a dönmüştür. Edebiyat ile kısa bir süre iştiğal ederek tıp tahsili için Paris'e gitmiş, 19 Ağustos 1863 tarihinde "De la Mortalité des Enfants (Çocuk Ölümleri Hakkında)" adlı teziyle mezun olmuş ve 1864 yılında tekrar İstanbul'a avdet etmiştir. Ardından 1865-66 yıllarında İstanbul'daki Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nde bir kaç dönem kısa sürelerle başhekimlik yapmış, bu arada Şişli Elmadağ'daki Surp Agop (Saint-Jacques) Ermeni Katolik Hastanesi'nde^v ve Fransız Hastanesi'nin intaniye bölümünde de çalışmıştır.^{2,3,4}

Dr. Nurican, Kırım Savaşı (1853-6) sırasında müttefik ordularıyla birlikte İstanbul'a gelen tabip ve cerrahlarca oluşturulan ve daha sonra devrin padişahı Sultan Abdülmecid tarafından 2 Haziran 1856'da resmen tanınan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne-i Osmâniye'ye (Société de Médecine de Constantinople) 22 Kasım 1867 tarihinde üye olmuştur. İlerleyen yıllarda Dr. Nurican'ın üç kez (1876-7; 1885-6 ve 1886-7 tarihlerinde) Cemiyet'in Başkanlığı'na getirildiği bildirilmektedir.^{5,6}

Osmanlı Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin kuruluş sürecinde oluşturulacak "îcâne-i mecrûhîn komitesi" için 12 Ağustos 1876 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye salonunda yapılan görüşmeye konuya alakadar muhtelif kurumlardan vekiller katılmıştır. Marko Paşa^{vi}'nin reis sıfatıyla bulunduğu bu toplantıya iştirak eden vekiller Mekteb-i Tıbbiye, Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi, İdare-i Sıhhiye-i Askeriye, Sıhhiye İdaresi, Cemiyet-i Etibbâ^{vii} ve Bahriye Nezareti temsilcileridir. Dr. Nurican'ın da Dr. Mortman^{viii}, Dr. Peştemalcıyan^{ix} ve Dr. Polyak ile birlikte Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne vekili olarak toplantıda yer aldığı görülmektedir.^{3,7}

Dr. Nurican'ın öğrenim yılları sırasında masraflarını karşılayabilmek için iyi derecede vakıf olduğu Fransızca'dan Ermenice'ye edebi çeviriler yaptığı ve hatta 1863 yılında Florian'ın^x Galatea ve Estella adlı eserini de çevirdiği nakledilmektedir.^{2,3}

Diğer faaliyetlerinin yanı sıra Dr. Nurican'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de ilm-i edeb ve vazîfe-i tıbbiye (deontoloji) muallimi olduğu bilinmektedir. Mekteb-i Tıbbiye'de ilk olarak Dr. Nahabed Rusinyan^{xi} tarafından verilen deontoloji derslerini Dr. Nurican 1881 yılına kadar devam ettirmiştir.^{8,9}

Kaynaklarda, 1898 yılındaki vefatına değin bundan sonraki faaliyetlerine ilişkin herhangi bir ayrıntılı bilgiye rastlanmamıştır.^{xii} Bununla birlikte, Dr. Nurican'ın H. 10 Cemâziye'l-âhir 1300 / M. 18 Nisan 1883 tarihinde Mecîdî nişân-ı âlişânı aldığı görülmektedir.^{10,11} Vefatında Şişli Ermeni Katolik Kabristanı'na defnedilmiştir.² Mikayel Abdullah'ın kızı Diruhi ile evlendiği ve dört çocuğunun olduğu bildirilmektedir ise de çocuklarının kimler olduğu ya da ailesinin diğer üyeleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³

Eserleri

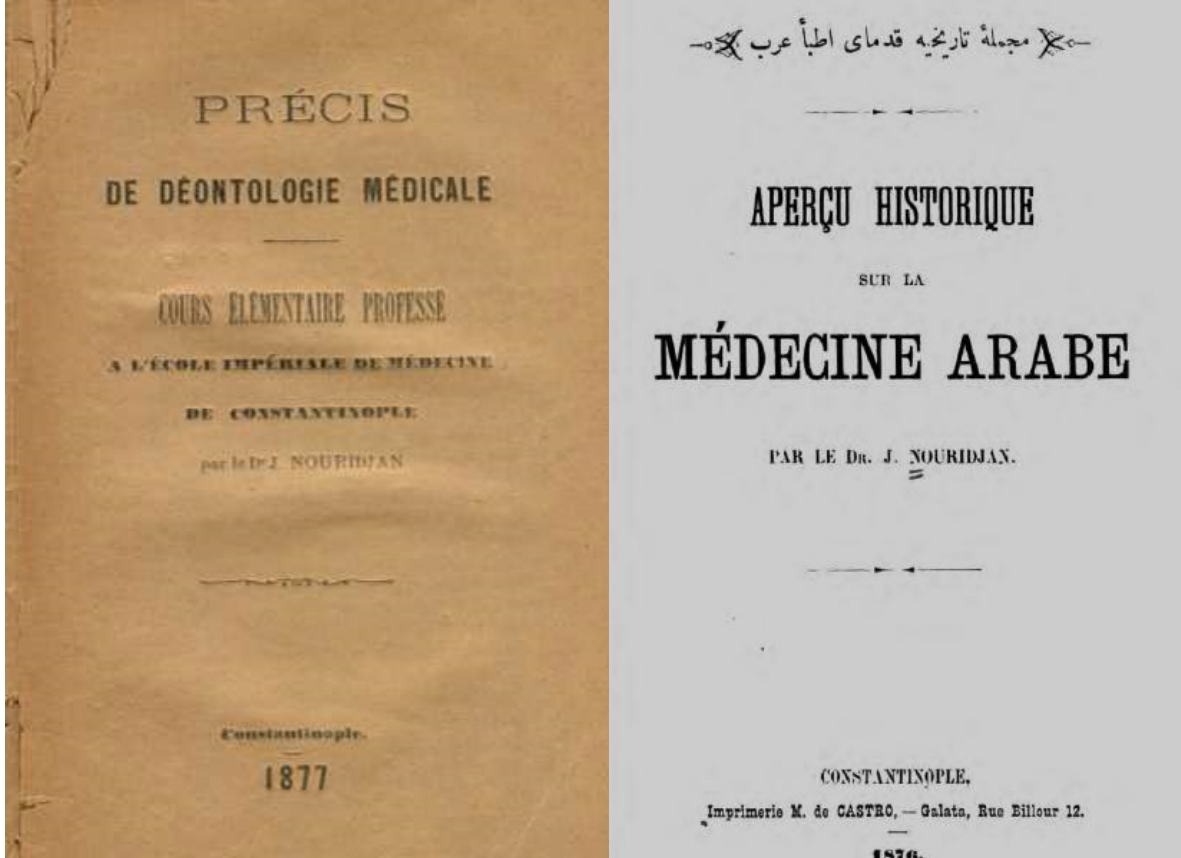
Dr. Nurican'ın muhtelif konularda çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Bununla birlikte edebi çevirileri hariç tutulursa, basılmış iki kitabı bilinmektedir. İlki bu yazının konusu olan ve bizdeki ilk müstakil tıp tarihi eserleri arasında zikredilen *Aperçu Historique Sur la Médecine Arabe*^{xiii} ([Arap Tıbbi Üzerine Kısa Bir Tarihî Değerlendirme] İstanbul 1876) adlı 50 sayfalık kitapçığıdır.¹ İkincisi ise, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki deontoloji hocalığı esnasında bastırıldığı ders notlarından müteşekkil *Précis de Déontologie Médicale* ([Muhtasar Tıbbi Deontoloji] İstanbul 1877) adlı kitabıdır^{xiv} ki bu ders notları kitaplaştırılmadan önce Dr. Nurican'ın editörlüğünü yaptığı *Revue de Médecine et de Pharmacie de l'Empire Ottoman* adlı derginin 15 Şubat 1877 tarihli sayısından itibaren uzun bir süre tefrika halinde yayımlanmıştır.^{1,12} (*Şekil 1*)

Dr. Nurican'ın makaleleri genel olarak 1875-1877 yılları arasında Fransızca olarak ayda iki kez çıkan ve kendisinin editörlüğünü yaptığı *Revue de Médecine et de Pharmacie de l'Empire Ottoman* adlı dergi¹³ ile ilk sayısı Nisan 1857'de çıkan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin yayın organı *Gazette Médicale d'Orient*'da⁵ yayımlanmıştır.

Bir kısmı tefrika halinde birkaç sayıda tamamlanan makalelerinden bazıları şunlardır¹⁴⁻¹⁶:

- Cours de déontologie médicale à l'Ecole impériale de médecine de Constantinople. Rev. de

- Méd. et Pharm. de l'Empire Ottoman, Constantinople, 1876-7, II; 58; 81; 93; 107; 122; 129; 158.
- Sur l'épidémie de la fièvre typhoïde. Rev. de Méd. et Pharm. de l'Empire Ottoman, Constantinople, 1876-7, ii; 105; 117.
- De réformes à apporter à l'organisation de l'enseignement médical. Gaz. Méd. d'Orient, 1877, XX., 121-125.
- Cancer de la glande pituitaire et du corps de l'os sphénoïde ; symptômes névralgiques variés; mort. Autopsie. Gaz. Med. d'Orient., Constantinople, 1879, XXII., 9, 15.
- Typhlite; perforation de l'appendice vermiculaire ; péritonite sur-aigue ; mort ; autopsie. Gaz. méd. d'Orient, 1880-1, XXIII, 20.
- L'hygiène de la vue dans les écoles. Gaz. Méd. d'Orient, Constantinople, 1887-8, XXX, 199-205.

Şekil 1. Dr. Nurican'ın *Précis de Déontologie Médicale* adlı Şekil 2. Dr. Nurican'ın *Aperçu Historique Sur la Médecine*

YÖNTEM

Dr. Hovsep Nurican'ın müstakil ilk tıp tarihi kitaplarımız arasında zikredilen, Fransızca olarak kaleme aldığı, 1876 tarihinde bastırılan 50 sayfalık *Aperçu Historique Sur la Médecine Arabe* adlı küçük hacimli kitabı üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Bu çalışmada sözkonusu kitabın araştırmacının kişisel koleksiyonunda yer alan nüshası kullanılmıştır.

BULGULAR

Fransızca olarak kaleme alınan kitabın iç kapak sayfasında *Aperçu Historique Médecine Arabe*^{xv} başlığı ile birlikte, sayfanın tepesinde küçük punto ile Arapça "Mücmele-i târîhiye-i kudemâ-yı 'arab"^{xvi} ibaresi yer almaktadır. (Şekil 2) Kitap İstanbul'da 1876 yılında M. De Castro Matbaası'nda basılmıştır. Tamamı 50 sayfa hacminde olup, giriş mahiyetindeki bir yazı ile üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölümde her biri ayrı bir başlık altında olmak üzere toplam yirmi yedi kişinin^{xvii} kısa biyografisi ve eserlerine yer verilmiştir. Kronolojik olarak ilerleyen kitapta, her bir bölüm belli bir çağa ayrılmıştır ve IX ile XVI. yüzyıllar arasındaki dönem değerlendirmeye alınmıştır.

Giriş yazısı 10 sayfa hacminde olup, bir insanın kendinden önceki meslektaşları hakkında onların müstahak oldukları değeri kavrayabilmesinin önemine dikkat çekerek kitabı hazırladığını ifade etmiştir. Kitabın, Wüstenfeld^{xviii}, Haeser^{xix} ve Choulant'dan^{xx} istifade ile gayet muhtasar vasıfta olduğunu bildirmiştir.

Hatta giriş yazısı metni içerisinde yer yer cümle sonlarında alıntı yaptığı yazarın adını vermiştir. Dr. Nurican bu kısımda IX. asra kadarki dönemi Hipokrat'tan (MÖ 460-370) itibaren özetlemeye girişmiştir. Bu bağlamda tıp nazariyatının nasıl doğup geliştiği, Galenos (130-210) etkisi, İskenderiye Okulu, ilk tıp ekolleri, Nesturîler, Cundişapur Okulu, İslam'ın ilk dönemi, Emevî hanedanı ve ilk Abbâsî halifeleri dönemi kısaca tarihî seyir içerisinde bahis konusu edilmiştir.

Yazar, kadîm medeniyetlerden İslam Dünyası'na intikal eden bilimsel birikimin tahrip edilmek bir yana tezyid edilerek korunduğu kanısındadır. Tıbbın Araplarca Yunan hükemâsından iktibas edildiğini doğrular, bununla birlikte yerinde saymayarak İslam eliyle –anatomî (ilm-i teşrîh) ve fizyoloji (menâfi'ü'l-a'zâ) hariç tutulursa- geliştiğini vurgular. Nihayet, Arap Tıbbi'nin Dr. Haeser'den itibaren üç çağa taksim edilerek incelendiğini, bunların sırasıyla mütercimler çağı (époque de traducteurs), orijinal eserler çağı (époque de travaux originaux) ve çöküş çağı (époque de décadence) olduğunu belirterek girişe son verir.

İlk bölüm, birinci çağ başlığını taşımaktadır. Başlığın hemen altında dönemin bilimsel faaliyetlerini yürüten ve bu bölümde adı geçecek olan kişileri tanımlayan “mütercimler (Les Traducteurs)” ifadesi yer almaktadır. Ardından kişiler birer alt bölüm olarak sıralanmakta ve her biri için birkaç cümle ile bir paragraf arasında değişen uzunluklarda kısa açıklamalar yapılmaktadır. Kişi adları ve alt başlıklar hem Arap harfleriyle ve hem de Fransızca imlâ ile gösterilmiştir. İlk olarak, meşhur Bahtışu Ailesi (La Famille Bakhtichua) ile başlayan liste el-Kindî (Alkindus), Ebu Zekeriya Yahya bin Meseveyh el-Cundisabûrî (Mesue Senior), Huneyn bin İshak (Joannitus), Sabîiler (Les Sabiens) ve İsa bin Ali (Issa ben Ali) ile devam etmektedir.

İkinci bölüm, ikinci çağa ayrılmış olup, alt başlığı “orijinal çalışmalar (Travaux Originaux)”dır. Bu bölümde yine kronolojik sırayla dönemin önde gelen hekimleri sıralanmakta ve kısaca yaşamları anlatıldıktan sonra belli başlı eserleri hakkında da bilgiler verilmektedir. Bu bölümde öne çıkan kişiler arasında Ebu Bekir Zekeriya el-Râzî (Rhazès), Ali bin el-Abbas Alâeddin el-Mecûsî (Hali Abbas), Ebu Ali el-Hüseyn bin Abdullah bin el-Hüseyn bin Ali eş-Şeyhu'r-reis İbn Sînâ (Avicenne), Ebu'l-Kasım Halef bin Abbas ez-Zehrâvî (Aboul-Cassem), Ebu'l-Velid Muhammed bin Ahmed bin Rüşd (Averroes), İbn Meymûn el-Kurtubî (Maymonides), Ebu Muhammed Abdullah bin Ahmed Ziyaüddin el-Mâlikî ibn Baytâr (El-Beithar) ve İbn Ebu Useybia (Osseibia) yer almaktadır.

Üçüncü ve son bölümde ise, büyük bir atılımla zirveye ulaşan Arap Tıbbi'nin bu çağda çöküşüne şahit olduğumuzu belirten yazar, siyâsî inkırazın medeniyet yolunda atılan adımlara da mâni olduğunu belirtmektedir. Siyâsî inkırazın ise temel olarak dış etkenler (Moğollar gibi) ya da liyakatsiz idareciler yüzünden ortaya çıktığı, İslam'ın ilk dönemindeki “adaletle yönetme” yetisinin zamanla bozulduğu kanısındadır. Ardından Humboldt'un *Kosmos* adlı eserinden^{xxi} Araplar ve bilimsel gelişmeye katkıları ile ilgili övücü cümleleri nakleder. Ayrıca Araplar'ın Batılılar'dan çok önce Çinliler'den iktibâsen pusula, barut ve kâğıdı kullandıklarını ifade eder.

Bu kısımda özellikle, sonraki asırlarda Arap tababetinin Râzî, İbn Sînâ ve Ebu'l-Kasım gibi belli başlı birkaç ismi dışında pek çoğunun eserinin basılmadığını ve adlarının ve orijinal nitelikteki eserlerinin tozlu raflarda unutulmaya bırakıldığını belirtmesi dikkat çekicidir. Yazar, Batı'da Hipokrates'in bile eserlerinin birçok dilde müteaddit baskılar yapmasına rağmen, Şarklıların kendi medeniyetlerini teşkil eden âdeta temel taşı niteliğindeki eserlere ve kişilere karşı kayıtsız kalınmasına esef etmektedir. Son olarak, Lavallée'nin Osmanlı Tarihi'nden^{xxii} naklen, Yunan ve Roma ile başlayan bilim silsilesinin Araplar sayesinde günümüze ulaştığını inkâr etmenin büyük haksızlık olacağını, Kur'ân-ı Kerim'in Arap edebiyatına, kelâmına vb. olumlu tesirlerinin olduğuna, nasıl ki Got mimârîsi İncil hükümlerinden doğdu ise Kur'ân'dan da başka bir inşâ tarzının doğduğunu beyan etmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Ülkemizde tıp tarihi çalışmalarının geçmişi, şu anki bilgilerimize göre XIX. yüzyılın ikinci yarısından daha eski bir tarihe gitmemektedir. Bilindiği kadarıyla ilk yazılı eser, Dr. Kırımlı Aziz İdris Bey'in (1840-1878) *Kimyâ-yı Tıbbî* adlı eserinin ilk cildinin giriş kısmında yer alan 68 sayfalık değerlendirmedir.¹⁷ Bununla birlikte, müstakil olarak kaleme alınmış ilk tıp tarihi eserinin Dr. Mehmed Emin Fehmi'nin (ö.1871) 1870 tarihli *Hakayık-ı Tabâbet* adlı 88 sayfalık çalışması olduğu kabul edilmektedir.^{18,19} Bunu Dr. Nurican'ın makalemize konu olan çalışması takip etmektedir.

Dr. Nurican'ın ülkemizdeki ilk tıp tarihi çalışmaları arasında önemli bir yeri olan bu kitabı kendisinden önceki çalışmalar gibi muhtasardır fakat onların aksine genel bir tıp tarihi eseri değildir. Adından da anlaşılacağı üzere, İslam Medeniyeti'nde büyük bir atılımın ortaya çıktığı dönemde (IX-XIII. yüzyıllar) yaşamış meşhur hekimler ve eserlerini konu edinmektedir.

Eserin bir başka farklılığı ise dilinin Fransızca olmasıdır. Dr. Nurican'ın kitabın basıldığı yıl (1876) Fransızca eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye'de deontoloji dersleri vermeye başladığı göz önüne alınırsa, Osmanlı Devleti'nin mensubu olduğu medeniyetin (İslam Medeniyeti) bilim ve tıp tarihindeki yerini kısaca vurgulayan kitabını öğrencilerinin istifadesine sunmak üzere bu dilde hazırladığı düşünülebilir. Nitekim kitabının giriş kısmının hemen ilk satırlarında "...Bir insanın asıl bilimsel eğitiminin, önceki meslektaşlarının kıymetine ve geçmiş zamana dair yargılarının tarzında kendisini bulacağını..." belirtmesi, hekim adayı öğrencilerini meslek hayatına hazırlamak amacıyla verdiği "ilm-i edeb ve vazîfe-i tıbbiye (deontoloji)" derslerinin özüne uygun düşmektedir.

Bir diğer üzerinde durulması gereken nokta ise yazarın, kitaba esas teşkil eden kaynakları doğrudan vermemesine rağmen, yararlandığı yazarların isimlerini zikretmesidir. Bunun dışında, ayrıca metin içerisinde bazı küçük alıntılar yaptığı birkaç yazar adı daha vermiştir. Kaynak olarak zikredilen isimler alanında söz sahibi kişilerdir ve bunlar içerisinde bilhassa Alman şarkiyatçı Heinrich Ferdinand Wüstenfeld (1808-1899) mütebahhir bir âlim olmakla, Dr. Nurican'ın kitabına sahih ve kuvvetli kaynaklar seçtiği söylenebilir. Metin içerisinde ve giriş kısmında isimleri zikredilen kişiler incelendiğinde, Dr. Nurican'ın Almanca ve Fransızca kaynaklardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Viyana'da uzun yıllar geçiren yazarın, Türkçe ve Ermenice dışında, Almanca ve Fransızca'ya da vâkıf olduğu görülmektedir.

Dr. Nurican Osmanlı tebaasından Ermeni asıllı olmakla birlikte, İslam Medeniyeti'nin tıp –ve bilim-tarihindeki konumunu gerçeğe uygun şekilde takdir eden çalışması ile tıp tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Ülkemizde alanındaki ilk eserler arasında zikredilen bu kitabı da muhtasar fakat titiz ve sağlam kaynaklara istinâd etmektedir. Kitabın girişindeki cümlelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Dr. Nurican'ın hekimlik sanatında maharet kazanabilmenin ve iyi bir hekim olabilmenin aşamalarından birini de, "iştigal ettiği sanat dalındaki öncülerin tarihini iyi bir şekilde öğrenerek geçmiş hakkında sahih bir değerlendirme yapabilmek" olduğunu düşündüğü açıktır. Böylelikle, Dr. Nurican deontoloji ile tıp tarihi arasında makul bir münasebet kurmayı başarmıştır.

KAYNAKLAR

1. [Hovsep (Joseph) Nurican]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 2. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.676.
2. Yarmen A. Ermeni Etibba Cemiyeti (1912-1922). İstanbul: 2014. p.415
3. Seropyan V. Hovsep Nurican. In: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2008. Vol. 2, p: 377.
4. Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental, du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature). Constantinople: Cervati Frères & C.; 1891. p.521.
5. Günergun F, Yıldırım N. [The Criticisms Brought on the Ottoman Imperial School of Medicine by the "Société Impériale de Médecine de Constantinople" Between 1857-1867]. Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2001;3(1):19-63.
6. Yarmen A. Ermeni Etibba Cemiyeti (1912-1922). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2014. p.168-9.
7. Ahmed Midhat Efendi. Hilâl-i Ahmer: Cemiyet-i İnsâniyenin Târîhi. İstanbul: 1302. p.80.
8. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. İstanbul: 1295 (M. 1878). p.237.
9. Yıldırım N. [Nahabed Roussignan, the First Professor of Deontology at the Royal School of Medicine]. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 1995;1:148-161.
10. Nurican J. Müslümânların Tabâbete Ettikleri Hizmet. Çeviren Hüseyin Hulki. İstanbul: 1300. p.7.
11. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İradeler, Dahiliye, Hicrî 10 Cemâziye'l-âhir 1300 [Milâdî 18 Nisan 1883], Dosya no:879, gömlek sıra no:70150.
12. Yıldırım N. [The Newly Found Deontology Book of Nouridjan I]. Tarih ve Toplum 1993;116:16-21.
13. Öztekin-Mat A. Les Périodiques Pharmaceutiques en Langue Française dans l'Empire Ottoman. Revue d'Histoire de la Pharmacie 1996;84(312):315-317.
14. Index-catalogue of the Library of the Surgeon-General's Office, United States Army. Authors and Subjects (Series 1, Volume 4). Washington: 1880. p.74,370,816.
15. Wagner C. Diseases of The Nose. New York: 1884. p.245.
16. Kelynack TN. The Pathology of The Vermiform Appendix. London: 1893. p.194.
17. Kırımî Aziz Efendi. Kimyâ-yı Tıbbî. Cild-i Evvel. 1. Baskı. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası; 1285 (M.1868-9). p.Ye(ع) -Ayn Be (ع ب).

18. [Mehmed Emin Fehmi]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 1. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.541-542.
19. Günergün F. [Medical History in Turkey: A Review of Past Studies and Recent Researches]. Çeviren: Murat Yolun. Journal of History School 2013;14:267-280.

EK 1: Dr. Nurican'ın kitabında müstakil bir konu başlığı ile anılan kişi ve grupların kitapta geçtiği yazım şekliyle araştırmacı tarafından oluşturulan alfabetik listesi

Ali bin el-Abbas Alâeddin el-Mecûsî (Hali Abbas)

1. Ali bin Ridvân (Haly Rodoam)
2. BahtıŖu Ailesi (La Famille Bakhtichua)
3. Ebu Ali el-Hüseyn bin Abdullah bin el-Hüseyn bin Ali eŖ-Şeyhu'r-reis İbn Sînâ (Avicenne) s.20-28
4. Ebu Ali Yahya bin İsa bin Cezlâ (Ben Djezla)
5. Ebu Bekir Zekeriya el-Râzî (Rhazes) s.13-17
6. Ebu Cafer Ahmed bin İbrahim bin Ebu Halid İbn el-Cezzâr (Algazirah)
7. Ebu Mansur Muvaffak bin Ali el-Hirevî (Alhervi)
8. Ebu Mervân bin Zuhr (Abiméron Avenzoar)
9. Ebu Muhammed Abdullah bin Ahmed Ziyaüddin el-Mâlikî ibn Baytâr (El-Beithar)
10. Ebu Muhammed Abdullatif bin Yusuf bin Muhammed (Abdollatif)
11. Ebu Vâfid el-Lahmî (Abenguéfit)
12. Ebu Yakub İŖhak bin Süleyman el-İsrâilî (Isaac Judaeus)
13. Ebu Zekeriya Yahya bin Meseveyh el-Cundisabûrî (Mesue Senior)
14. Ebu'l Hasan el-Muhtar bin Butlân (Ellukassem Elimithar)
15. Ebu'l-Kasım Halef bin Abbas ez-Zehrâvî (Aboul-Cassem) s.29-37
16. Ebu'l-Velid Muhammed bin Ahmed bin Rüşd (Averroes)
17. El-Kindî (Alkindus)
18. Garîb bin Saîd (Garib ben Said)
19. Huneyn bin İŖhak (Joannitus)
20. İbn Ebu Useybia (Osseibia)
21. İbn Meymûn el-Kurtubî (Maymonides)
22. İbn Serabî (Serapion Junior)
23. İsa bin Ali (Issa ben Ali)
24. Masviyeh el-Mardinî (Mesue Junior)
25. Sabîîler (Les Sabiens)
26. Yahya ibn Serabî (Serapion Major – Janus Damascenus)

i Konusu tıp tarihi olan müstakil eserlerin ilk örneklerinden birisi Dr. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) tarafından kaleme alınan ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniye toplantılarından birisinde okunduğu bildirilen Terakkiyât-ı Tıbbiye adlı küçük risaledir. Risalenin basımı her ne kadar 1891 yılında yapılmışsa da Dr. Hüseyin Remzi Bey'in risaleyi 1857-1861 yılları arasında kaleme aldığı ve sözkonusu Cemiyet'in toplantısında sunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Emre Karacaoğlu. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniye Toplantısında Sunulan Bir Tıp Tarihi Makalesi: Terakkiyât-ı Tıbbiye. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2016;24(2):44-54.

Dr.Mehmed Emin Fehmi'nin 1870 yılında basılan Hakayık-ı Tababet adlı eserinin basılı ilk tıp tarihi kitabımız olduğu ve kendisinin bu alanın öncülerinden olduğu bilinmektedir. Bkz. Gülten Dinç. Mehmet Emin Fehmi'nin Tıp Tarihi Alanındaki Öncü Eseri: Hakayık-ı Tababet. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2004-2005;(10-11):155-208.

ii Dr. Kırımlı Aziz İdris Bey'in (1840-1878) Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki fenn-i kimyâ hocalığı esnasında bastırıldığı Kimyâ-yı Tıbbî (H.1285/M.1868-9) adlı kitabının ilk cildinin mukaddime bölümünde oldukça geniş bir kimya tarihi serimi bulunmaktadır. Bkz. Kırımlı Aziz Efendi. Kimyâ-yı Tıbbî. Cild-i Evvel. 1. Baskı. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası; 1285 (M.1868-9). Mukaddime (71 sayfa).

iii Kaynaklar incelendiğinde Dr. Nurican'ın adının Fransızca'da ve Türkçe'de dört farklı şekilde yazıldığı tespit edilmiştir. Fransızca'da "Nouridjan" veya "Nouridjian", Türkçe'de ise "Nurican (نوريجان)" veya "Nuriçyan (نوريجيان)".Bkz. Ahmed Midhat Efendi. Hilâl-i Ahmer: Cemiyet-i İnsâniyenin Târîhi. İstanbul: 1302. p.80; Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental, du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature). Constantinople: Cervati Frères & C.; 1891. p.521,545,636; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. İstanbul: 1295 (M. 1878). p.237.

iv Asıl adı Manuk Bedrosyan (1676-1749) olduğu halde "teselli eden, rahatlatan" manasındaki Mihitar (Mıkhitar) lakabını kullanan Sivaslı Ermeni din adamının Katolikliği benimsedikten sonra fikrî ve dinî alanda Ermeni milletin uyanışını sağlamak amacıyla tesis ettiği tarikata ait, kendisinin ölümünden yıllar sonra takipçileri tarafından 1811'de kurulan Viyanâ'daki manastır. Bu tarikatın Osmanlı Ermenileri'nin Katolikleşmesi ve Ermeni millî kültürünün teşekkülü bakımından mühim bir rol oynadığına dâir bkz. Ahmet Türkan, İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, p.77-83.

XIX. yüzyıl Osmanlı Ermeni aydınlarından Hovsep Vartanyan (Vartan Paşa, 1816-1879) ile Dr.Kapriyel Sevyan (Kapriyel Paşa, 1822-1900) da burada eğitim almıştır. Bkz. Kevork Pamukciyan. Biyografileriyle Ermeniler. İstanbul: Aras Yayıncılık; 2003, p.373 ve Arsen Yarman. Ermeni Etıbbâ Cemiyeti (1912-1922). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2014. p.415-421.

v Annuaire Oriental du Commerce adlı İstanbul'daki kişi ve kuruluşların adres bilgilerini ihtiva eden 1891 tarihli yıllıkta Dr. Nurican, Surp Agop (Saint-Jacques) Ermeni Katolik Hastanesi'nde başhekim (médecine en chef) kaydıyla zikredilmektedir. Bkz. Annuaire Oriental, p.521.

vi Tam adı Marko Apostolidis olan Ferik Marko Paşa (1824-1888), 1871 yılından vefatına dek Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin nâzırı ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin ilk başkanıdır. Bkz. [Marko Paşa]. In: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2008. Vol.2, p.77.

vii Ahmed Midhat Efendi'nin Hilâl-i Ahmer Cemiyeti adlı kitabında, 12 Ağustos 1876 tarihinde yapılan toplantıya iştirak eden kurumlar sayılırken Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin adı Cemiyet-i Etıbbâ şeklinde zikredilmiştir. Bkz. Ahmed Midhat Efendi, age, p.80.

- viii İstanbul'daki Alman Sefareti doktoru Dr. Andreas David Mordtmann (1837-1912). Bkz. Nuran Yıldırım ve Hakan Ertin, European physicians/Specialists During the 1893–95 Cholera Epidemic in Istanbul, In: İlhan İlkılıç, Hakan Ertin, Rainer Brömer, Hajo Zeeb (eds.). Health, Culture and The Human Body. İstanbul: 2014. p.189-215.
- ix Paris Tıp Fakültesi mezunu, Cemiyet-i Tibbiye-i Şâhâne'nin bir süre (1877-1878) başkanlığını da yapan Dr. Dikran Peştemalciyan (1838-1894). Ayrıntılı bilgi için bkz. Kevork Pamukciyan. Hilâl-i Ahmer Kurucusu Dr. Dikran Paşa. Tarih ve Toplum 1995;134:19-22.
- x Jean-Pierre Claris de Florian (1755-1794), Fransız yazar ve şâir.
- xi Paris'te tıp okuyan Dr. Nahabed Rusinyan (23 Eylül 1819-29 Kasım 1876), Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne'de 1864-1872 yılları arasında ilm-i teşrih-i emrâz (patolojik anatomi) dersi vermiştir. Ayrıca 1876 yılında kısa bir süre deontoloji dersleri vermekle Mekteb-i Tibbiye'nin müstakilen deontoloji dersi veren ilk hocası olmuştur. Vefatının ardından deontoloji dersleri Dr. Nurican tarafından verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arsen Yarman. age. p.419-420; Nuran Yıldırım. Mekteb-i Tibbiye-i Şahanenin İlk Deontoloji Hocası Nahabed Rusinyan. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 1995;1:148-161.
- xii Dr. Nurican 1891 yılı itibariyle Beyoğlu'ndaki Rue de Broussé'da (şimdiki Sadri Alışık Sokağı) numara 14'te kayıtlı görünmektedir. *Annuaire Oriental*, p.636
- xiii Bu kitap ayrıca Dr. Hüseyin Hulki (1862-1894) tarafından eklenen takdim yazısı ve çok sayıda açıklayıcı dipnotla birlikte Müslümânların Tabâbete Ettikleri Hizmet adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Hüseyin Hulki. Müslümânların Tabâbete Ettikleri Hizmet. İstanbul: Mihran Matbaası; 1300. 86p.
- xiv Dr. Nurican'ın bu kitabının keşfiyle birlikte, kıta Avrupası'nda telif edilen üçüncü deontoloji kitabının (ilki İngiliz filozof ve hukukçu Jeremy Bentham'ın (1748-1832) kaleminden *Deontology or The Science of Morality* [Deontoloji Yahut Ahlâk Bilimi], Londra 1834; ikincisi ise Fransız hekim Maximilien Isidore Amand Simon'dan (1807-1889) *Déontologie Médicale* [Tibbi Deontoloji], Paris 1845) İstanbul'da basıldığı ve Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne'nin de bu konuyu ders olarak müfredatına alan ilk fakültelerden olduğu anlaşılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım. Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı I. Tarih ve Toplum, 1993;116:16-21.
- xv “Arap Tıbbi” ya da “Arap Bilimi” tabirleri –ya da bazı kaynaklarda geçtiği şekliyle İslam Tıbbi veya İslam Bilimi- özellikle yabancı kaynaklarda sık kullanılan bir adlandırmadır. Bunun sebebi, bilim tarihçilerinin kabul ettiği şekliyle, IX-XII. yüzyıllarda bilimin hemen her alanında seçkin eserlerin kaleme alındığı coğrafyadaki (İslam Dünyası) bilim dilinin Arapça olmasıdır. Bilindiği üzere, aslında bu eserlerin sahipleri o dönemdeki geniş İslam Coğrafyası'nda yaşayan Arap, Türk, Fars, Süryani, Müslüman, Yahudi, Hristiyan vb. değişik etnik ve dini kimliğe sahip bireylerdir. Bkz. Douglas Guthrie. *A History of Medicine*. 1945. p.86; Toby E. Huff. *Modern Bilimin Doğuşu ve Yükselişi; İslam Dünyası, Çin ve Batı*. Çeviren: İnan Kalaycıoğulları, Ertan Tağman, Aynur Yetmen. Ankara: Epos Yayınları; 2010. p.83.
- xvi “Eski Araplar'ın Kısa Târîhi” anlamındadır.
- xvii EK 1'de bu kişilerin adları kitapta geçtiği yazım şekliyle alfabetik olarak bir liste halinde sunulmuştur.
- xviii Heinrich Ferdinand Wüstenfeld (1808-1899) Alman şarkiyatçısı ve doğu dilleri profesörüdür. Telif ve tercüme çok sayıdaki eserleri arasında Dr. Nurican'ın kitabına şu eseri kaynak olabilir: *Geschichte der Arabischen Ärzte und Naturforscher* ([Arap Tabip ve Doğabilimcileri Tarihi], Göttingen 1840). Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilal Görgün. Heinrich Ferdinand Wüstenfeld. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı; 2013. Vol. 43, p.166-168.

xix Heinrich Haeser (1811-1885) Alman hekim ve tıp tarihçisidir. Dr. Nurican, içinde “Araplarda Hekimlik” başlıklı bir bölüm de bulunan üç ciltlik şu eserin ilk cildini kullanmış olması muhtemeldir: *Geschichte der Medicin im Alterthum und Mittelalter* ([Antik ve Ortaçağ Tıbbı Tarihi], Jena 1875).

xx Johann Ludwig Choulant (1791-1861) Alman hekim ve tıp tarihçisidir. Tüm eserleri Dr. Nurican’ın kitabının basımından önce yayımlanmış olmakla birlikte şu eserin kaynak olması muhtemeldir: *Handbuch der Bücherkunde für die Ältere Medicin* ([Eski Tıp İçin Bibliyografik El Kitabı], Leipzig 1828, 1841).

xxi Alexander von Humboldt (1769-1859), Prusyalı doğabilimci ve kâşiftir. Bir kısmı ölümünden sonra yayımlanan söz konusu eseri: *Kosmos: Entwurf Einer Physischen Weltbeschreibung* [Kozmos; Dünyanın Fiziksel Bir İzahı], 5 Bände, 1845-1862.

xxii Théophile Sébastien Lavallée (1804-1866) Fransız tarihçidir. Söz konusu eseri: *Histoire de l’Empire Ottoman Depuis les Temps Anciens Jusqu’ á nos Jours* [Eski Zamanlardan Günümüze Osmanlı İmparatorluğu Tarihi], Paris 1855, 528p.